

# Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőitől fogva Kresznerits Ferentz

## Előszó

### 1. Kresznerics Ferenc élete és munkássága

Kresznerics Ferenc nevét a magyar tudománytörténet elsősorban élete fő művéről, a két kötetben megjelent *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* című hatalmas szótáráról (1831–1832) ismeri, holott mellette nagyszámú másik nyelvtudományi munkája van, sőt – igazi polihisztorként – számos más tudományban is dolgozott és alkotott, ám munkáinak jelentős része kéziratban maradt csak ránk.

Kresznerics a Vas megyei Ivánc község tanító-jegyzőjének fiaként született 1766. február 25-én. Első tanítója valószínűleg az édesapja volt, később szombathelyi alsófokú tanulmányai után Sopronban tanult (1783–1785), majd Pozsonyban foglalkozott hittudománnyal és filozófiával (1785–1790), utóbbiból később doktorátust is szerzett Pesten.

Már pozsonyi éveit alatt megnyilatkozott élénk matematikai és természettudományi érdeklődése, ugyanitt kezdte meg magyar nyelvészeti tanulmányait is 1788 körül.

Noha egészségi állapota kissé gyenge volt, egyházi tanulmányait idejében elvégezte: 1790-ben szentelték fel, s ekkor kezdte meg papi tevékenységét. Előbb több Vas megyei községben szolgált (köztük szülőfalujában, Iváncon is), majd Zalaegerszegen.

Egyházi előjárói azonban a papi hivatás mellett magasabb pályát szántak neki: 1793-tól már az akkor felállított szombathelyi líceumban tanított többek között „be-tűszámvetést”, „méréstudományt”, „erőműtudományt”, „polgári építéstudományt” (vö. Gáldi 1957: 381). Szombathelyen, az ókori Savariában bontakozott ki a régi pénzek és régészeti leletek iránti érdeklődése: 1803-ban elkészítette a helyi múzeum antik régiségeinek leltárát is.

1804-ben egy időre elhagyta Szombathelyt, mert feletteseivel többször is szembe került. Bécsbe ment, s három éven át Somogyi János tanácsos gyermekeinek nevelője lett. Itt alakult ki a régi könyvek iránt érzett szenvedélye. Ennek kezdetei ugyan már korábbra visszavezethetők, hiszen 12 éves korában kapott apjától egy 1644-i kiadású latin, magyar, cseh és német szótárt, amely minden bizonnyal Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájának* 2., névtelenül megjelent bécsi kiadása volt (vö. Gáldi i. m. 382). Ez a régi szótár keltette fel érdeklődését a nyelv élete iránt, s – mint első életrajzírója, Szilasy János a *Magyar szótár* 1832-ben megjelent 2. kötetének bevezetőjében írja – többé „nem jött kezébe könyv, melyben szavakat ’s kifejezéseket [...] nem böngészett volna” (1832: XII).

Ennek a gyűjtőszemlének lett a gyümölcse a fentebb említett nagy szótára, de több, nyomtatásban meg nem jelent, kéziratossá válik. Már fiatalkorában hozzáfogott ezek szerkesztéséhez. Az első ilyen gyűjteményének címe *Hébe-kori philologiai gondolatok* volt, ezt ma az MTA könyvtára őrzi (jelzete: Magyar Nyelvtudomány 4r 17.). Ebbe „rend nélkül, mintegy futólag számtalan apró, de hasznos grammaticai és egyéb philologiai jegyzéseket gyűjtötte össze” (Szilasi 1832: XII). A második gyűjtemény már címében is őrzi, hogy a feledésbe merülés elől próbálja megőrizni nyelvünk számos elemét. Az *Emlékezet’ segítsége* címet viselő gyűjtemény hat részre van osztva, „első helyre írván a’ válogatott közmondásokat, másodikra a’ tulajdon társneveket, harmadikra a’ szép nevezeteket, negyedikre a’ rejtettebb szóeredést, ötödikre a’ ritka szavakat, hatodikra a’ philologiai elmés gondolatokat” (Szilasy uo.). Ennek a gyűjteménynek az első részét tarthatja most – immár nyomtatott formában – kezében az olvasó (a kézirat jelzete az MTA könyvtárában: Magyar Nyelvtudomány 4r 12.).

Ezek a gyűjtemények azonban szinte eltörpülnek a „vasszorgalommal készült, öt részre, szint’ annyi kötetre osztott, és betűrendbe szedett magyar közmondásokhoz képest” (Szilasy uo.). Ez a szintén kéziratban maradt mű (*Magyar Köz-mondások*. Böttörendbe szedte Kresznerics Ferenc királyi oktató, 1808, jelzete az Akadémia könyvtárában: Magyar Nyelvtudomány 8rét 7/I–VI. köt.) öt dobozban körülbelül 1400 levelezőlap nagyságú cédulaanyagot tartalmaz. Az egyes cédulákon frazeológiai egységek kulcsszavai találhatók, valamint a hozzájuk kapcsolódó szólások vagy közmondások. Ezekhez tartozik a gyűjtemény hatodik köteteként egy gondosan összeállított 160 oldalas, bekötött mutató, amelyben ábécérendben találjuk az egyes címszavakat s a hozzájuk tartozó frazeológiai egységek darabszámát, majd ezek számszerű összesítését. Eszerint a gyűjteményben szereplő frazémák száma közelíti a tizenegyezret (vö. Velledits 1912: 61 és Horváth 2007: 23 is). Ez a hatalmas gyűjtemény már 1808-ban készen volt, a *Válogatott Köz-mondásokat* viszont Kresznerics gyakorlatilag élete végéig szerkesztette, az utolsó bejegyzés 1831-ből, azaz a halála előtti évből származik.

Mindkét gyűjtemény elsősorban nagy szótári tervéhez szolgált alapanyagul, fi-gyelmét 1810 körül ugyanis már egyre inkább annak terve kötötte le. 1812-ben, a Somogyi család támogatásával sikerült áthelyeztetni magát a Vas vármegyei Ság (Alsóság) község plébániájára, ahol közel húsz évig dolgozott még szótárán: a nagy mű végül Zádor György táblabíró és néhány barátja támogatásával Budán jelent meg 1831-ben, majd a második kötet 1832-ben.<sup>1</sup>

Az MTA elődje, a Tudós Társaság 1831. február 15-én tiszteletbeli tagjának választotta, egyedülként a magyarországi alsó papság köréből (Szilasy 1832: XVII), majd 1833-ban szótárát akadémiai jutalommal is kitüntette. Ezt azonban Kresznerics már nem érthette meg, szótára második kötetének nyomtatása idején, 1832. január 18-án Ságban örökre lehunyta szemét.

<sup>1</sup> A szótár szerkesztése közben egyre vaskosabbra duzzadt Kresznerics harmadik nagy kéziratossá válik: az *Analecta Philologica* (1782–1832), amelynek kilenc terjedelmes kötet 1832-ben is tüzete-sebb átvizsgálásra vár (vö. Gáldi 1957: 382).

## 2. Kresznerics a szólásgyűjtő

Amint a fentiekből is láthattuk, Kresznerics egész életében fáradhatatlanul gyűjtötte nagy szótárához az adatokat, s ennek a gyűjtőmunkának számos kéziratosa emléke maradt az utókorra. Igaz ugyan, hogy e „kéziratok többsége nem önálló, kiadásra szánt mű, hanem a Magyar Szótár előkészítése során született feljegyzés, filológiai elemzés, frazeológiai adattár” (Tóth 1966: 190), ennek ellenére egyértelmű, hogy ezekkel a gyűjteményekkel nem jól sáfárkodott az utókor. Noha Kresznerics kéziratosa munkáinak jelentőségére többen is rámutattak (pl. Velledits 1912: 59–61, Gáldi 1957: 379–409, O. Nagy 1977: 55–56), kiadásukra nem került sor, így az anyag újra és újra feledésbe merült (Tóth 1996: 190). Ezért is éreztem úgy, hogy legalább a kisebb gyűjteményt, a *Válogatott Köz-mondásokat* nyomtatásban is közzé kellene tenni, hogy a szélesebb közönség számára is hozzáférhető legyen.

Pálóczi Horváth Ádám, a felvilágosodás kori magyar irodalom jeles alakja ugyanis már 1819-ben megjelent kéziratosa közmondásgyűjteményének (*Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz Magyar Példa-Beszédek, rövid Nyomós és köz Mondások*) előszavában arról ír, hogy „egy nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint amikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt” (VII.). A kijelentés persze patetikus túlzás, benne inkább a korszellemnek, a múltba forduló romantikának a népi emlékeket feltáró és közzétevő igyekezete nyilvánul meg, de kétségtelen, hogy régibb nyelvünk szólás- és közmondáskincsének megismertetése az olvasók szélesebb körével ma is ugyanolyan fontos, hiszen ezek mind nemzeti kulturális örökségünk részét képezik.

**2.1.** Amint a korábbiakból is kiderülhetett, a most közzétett frazeológiai gyűjtemény nem önálló alkotás, hanem az *Emlékezet’ segítsége* kötet címet viselő, több témát felölelő összeállítás első, egyben leghosszabb része. A gyűjteménynek Kresznerics a *Válogatott Köz-mondások* címet adta, valójában azonban nem csupán a mai nyelvészeti irodalomban is közmondásnak nevezett egységeket találunk benne, hanem másfajta állandósult szókapcsolatokat is (ugyanazt tapasztaljuk a fentebb említett *Magyar köz-mondások* című gyűjtemény esetében is)<sup>2</sup>. Kresznerics ugyanis valójában a köz, azaz a nyelvhasználó közösség által használt *mondásokat* nevezi meg ilyen módon – hasonlóan más 19. századi gyűjtemények szerzőihez (pl. Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve* 1851, Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* 1896 stb.).

Ezért aztán a gyűjteményben szerepelnek a mai szakirodalomban is közmondásnak nevezett mondat formájú bölcsességek (pl. *A’ törpe csak törpe, ha a’ hegy tetején áll is* (66); *A’ ki jó reggel kél, aranyat nyer* (105)), de szólások (*Tsak azon bakot nyúzza* (8); *egy követ fujnak* (8)), szóláshasonlatok (*Olly kevély, mintha Diófáig az*

<sup>2</sup> Utóbbit Velledits Lajos is csupán közmondások gyűjteményeként említi (1912: 61), de ez bizonyára abból fakad, hogy tanulmányának megjelenése idején még általánosabb értelemben használták a *köz-mondás* terminust – akárcsak Kresznerics korában is. Köbölkúti Katalin azonban már helyesen állítja, hogy a közmondások mellett szólások, szóláshasonlatok, babonák is találhatók benne (1982: 601), bár hozzátenném, hogy erősen dominálnak a gyűjteményben a valódi, önálló mondat formájú közmondások.

*övé volna* (9); *fél, mint az ördög a' tömjénytől* (139)), parasztrekulák (*A' meleg esztendő, jó kedvel telendő, hogyha nagyon sáros, minden lészen áros* (156)) vagy falucsúfolók is (*Undi kuszi kalodába, szari kutya pénz* (14)).<sup>3</sup> De találunk a gyűjteményben olyan alig frazeologizálódott jelzős szó szerkezeteket is, mint pl. *Piacz hazugja v' Hir-harang* (104), *vékony reménység* (126) vagy olyan – Faludi Jegyzőkönyvéből átvett – figura etymologica-szerű szókapcsolatokat, mint *fánál fább, kőnél kövebb, semminél semmibb* (139). Sőt: több ízben olyan adatok is előfordulnak a gyűjteményben, amelyek a tudomány mai állása szerint semmiképpen sem volnának frazeológiai egységnek minősíthetők, mert nem két – vagy legalábbis nem két különálló – lexémából állnak. Ilyenek például az *ebség, ebiül* (77), a *hamarlotta, meghomorodik* (166), illetve ezek az összetételszerű alakulatok is: *eb-nyelv, ebtéj* (!), *eb-kapor* (77) stb.

Hozzá kell tennünk: a címben ugyan Kresznerics általánosítva *köz-mondásoknak* nevezi a gyűjtött fordulatokat, de magában a gyűjteményben azonos típusú adatokat néhol a *szóllás*, néhol pedig a *példa beszéd* minősítéssel is jelöl.<sup>4</sup>

**2.2. A szólások és közmondások gyűjtését** egyébként Kresznerics már **igen korán, még soproni tanulmányai alatt megkezdte**, majd folytatta már tanárként, bevonva a munkába tanítványait is. Mint életrajzírója, Szilasy János is megemlíti, minden tanítványát ösztönözte, szinte kényszerítette erre a munkára, „személy szerént majd 3, majd 4 közmondás' felkeresését 's beadását rendelve” (1832: XIII). Mivel a szombathelyi királyi líceumba az egész országból érkeztek tanulók, az iskolai feladatokból összeállítható gyűjtemény vélhetően igen színes lehetett, sokféle tájegység szólásait tartalmazhatta. Ezeknek az adatoknak a sorsáról azonban nincsen semmi tudomásunk, csak feltételezhető, hogy közülük több is bekerült Kresznerics gyűjteményeibe, illetve később szótárába. Erre vonatkozó forrásmegjelölések azonban egyik gyűjteményben sincsenek (vö. Tóth 1996: 190).

Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy Kresznerics módszeresen gyűjtötte és **feljegyezte a már korábban nyomtatásban megjelent frazeológiai egységeket is**. Így számos – közmondásokat is tartalmazó – szótár (pl. Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótára) vagy frazémákat is közlő nyelvtanok anyagát is feldolgozta (pl. Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterének Kis Szótárát* (Kolozsvár/Szeben 1794) vagy a Szent-Páli István *Grammatica Hungarica* című nyelvtanához függelékként csatlakozó frazeológiai gyűjteményt (Nagyszeben 1795).

<sup>3</sup> A falucsúfolókban elsősorban nyugat-dunántúli települések nevei szerepelnek (*Egerszeg, Ják, Mihályfa, Und*), de akadnak távolabbi helységnevek is (*Temesvár, Várad* stb.).

<sup>4</sup> Kresznerics Magyar Szótárában (1831) viszonylagos következetességgel a *km.* rövidítés jelöli a frazémákat, de ezt korántsem minden esetben találjuk meg az adatok után. Míg a *Válogatott közmondásokban* háromszor is előfordul például az (*annyt) tud hozzá, mint a tyúk/tik a regéhez* szóláshasonlat (24., 45. és 137. oldal), addig a szótárban ugyan megvan, de nincs utána a *km.* rövidítés, noha Kresznerics jelöli, hogy Szenczi Molnártól veszi át. Ez azonban azzal is összefügghet, hogy a szótár megjelenésének idejére talán jobban letisztult benne, hogy a *közmondás* elsősorban a mondat formájú, bölcsességeket megfogalmazó frazeológiai egységek megnevezésére szolgál.

De több, korábban megjelent közmondásgyűjteményt is felhasznált gyűjtéséhez, többek között Kis Viczay Péter *Adagiorumát* (Bártfa 1713), Kovács Pál *Magyar példabeszédek és jeles mondások* című munkáját (Győr 1794) vagy Baróti Szabó Dávid *A magyarság virági* című gyűjtését (Komárom 1803). Emellett beledolgozta gyűjteményébe Faludi Ferenc posztumusz kiadott Jegyzőkönyvének (Győr 1787) és Rájnis József Kalauzának (Pozsony 1781) egyes részeit is (vö. Tóth 1996: 190). De nem csupán a szótárak és korábbi gyűjtemények voltak a forrásai, hanem felhasznált történeti vagy természettudományos munkákat is, sőt a szépirodalomból is merített, például Pázmány *Kalauzából* vagy Káldi Györgytől is.<sup>5</sup>

**Adatai egy részénél feltünteti a forrását is, másutt viszont** akár oldalakon keresztül másol valamely gyűjteményből, de **nem jelzi, hogy adatait mástól veszi át.** Az előbbi megoldásra jó példákat találunk a Bél Mátyástól vett frazémák esetében, melyeknek nemcsak a kiadását és az oldalszámát közli, hanem Bél nyomán azok magyarázatát is (pl. *Nem Tsáki szalmája* (4), *Pilisben nem látni szarkát* (7)). Kovács Pál gyűjteményéből is számos fordulatot vesz át, de ennek a résznek az elején feltünteti azok forrását. Ezzel szemben Faludi *Jegyzőkönyvéből* hosszú oldalakon át idéz, ám egyáltalán nem jelöli meg a kifejezések származási helyét. Ugyanakkor érdekes, hogy Kovács munkájából inkább szemelget: hol átvesz néhány adatot, hol kihagy néhányat, míg Faluditól gyakorlatilag egy az egyben teljes oldalakat hosszan lemásol.

**2.3. Korai szólás- és közmondásgyűjteményeink többségének hiányossága,** hogy általában csak a kifejezéseket közlik, s nem tüntetik fel a jelentésüket. Ilyesféle jelentésmagyarázatokkal elszórtan Kovács Pálnak *Magyar példa, és közmondási* című 1794-ben megjelent gyűjteményében találkozunk, de ennél jóval nagyobb arányban fordulnak elő Kresznericsnél. Mint O. Nagy (1977: 55) is rámutat, kéziratos gyűjtésének az anyagát Kresznerics javarészből fölvette *Magyar szótárába*. Ez utóbbi azonban csaknem kivétel nélkül értelmetlenül hagyja az egyes címszavakhoz kapcsolódó szólás- vagy közmondásszerű kifejezéseket, a kéziratban maradt összeállítás viszont **elég sokszor megadja a kifejezések jelentését is.** Ennélfogva a gyűjtemény fontos frazeológiai történeti forrásmunka is. Csak a kéziratban kaptak például jelentésmagyarázatot a következő kifejezések: *A' harang is hí másokat a' templomba, de maga nem megy.* 'arrúl mondatik, a' ki mást jóra int, de maga nem tselekszi' (49); *Sűrű gazda, ritka köntös* 'rongyosan marad az a' szolga, ki mindég változtatja a' gazdát' (uo.); *Szén égetőnek tőkén a' szeme* 'kiki maga dolgáról örömet gondolkodik' (uo.); *Meg-nyomta a' tsősz ökör a' lábát* 'tapasztalta a' nyomorúságot' (uo.).<sup>6</sup>

**2.4. Mint arra O. Nagy is rámutat (1977: 56),** kiemelkedő érdeme továbbá Kresznericsnek mint szólás- és közmondásgyűjtőnek, hogy **az adatközlőktől gyűjtött adatait igyekezett nagyon pontosan feljegyezni** – többnyire a közlő személyének és a

<sup>5</sup> Utóbbtól nemcsak a pusztá frazémákat, hanem néhol azok magyarázatait is átveszi: például a *fánton fánt* kifejezés jelentését Káldi egyik prédikációja nyomán világítja meg a gyűjtemény 169. oldalán.

<sup>6</sup> Erről a szólásról többen is írtak korábban (pl. Beke 1947: 68–69 vagy Csefkő 1951: 299–292), de Kresznerics adatát egyikőjük sem ismeri (részletesebben lásd Forgács 2022: 477).